

Elżbieta Kapusta

**CERAMIKA NACZYNIOWA Z ZAMKU W BRZEŚCIU KUJAWSKIM
NA TLE SPECYFIKI PÓŻNOŚREDNIOWIECZNEJ I NOWOŻYTNEJ
CERAMIKI KUJAWSKIEJ**

WSTĘP

W latach 1989–1992 były prowadzone badania archeologiczno-architektoniczne na zamku w Brześciu Kujawskim, gm. *loco*, województwo włocławskie. W ich wyniku ustalono, że zamek powstał około połowy XIV w. Modernizacja i rozbudowa obiektu nastąpiła w połowie XVI stulecia. W czasie „potopu” szwedzkiego uległ zniszczeniu i został opuszczony. Ruiny dotrwały do końca XVIII w., kiedy to władze pruskie rozebrały je i na fundamentach zamku wybudowały więzienie¹. Dom więzienia wraz z murem obwodowym i innymi budynkami istnieje do dzisiaj, pełniąc funkcję urzędu pocztowo-telekomunikacyjnego.

Pozyskany w czasie czterech sezonów badań na zamku w Brześciu zbiór zabytków liczy około 22 250 ułamków naczyń. Przedmiotem naszego opracowania są 2174 fragmenty, pochodzące z pierwszego sezonu prac (z wykopów

¹ Badania prowadziła Katedra Archeologii UŁ na zlecenie WKZ we Włocławku. Literatura: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 103; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, *Dawne województwo bydgoskie*, z. 18, *Włocławek i okolice*, oprac. W. Puget oraz T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1988, s. 106–119; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, Włocławek 1935; *Monografia Brześcia Kujawskiego*, red. B. Gołębiewicz, Włocławek 1970; por. tamże, art. E. Stachurskiej, *Zabytki architektury*, s. 189–199; R. Hankowska, Z. Nawrocki, *Dawny zamek w Brześciu Kujawskim. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, Włocławek 1986, w nim część: *Badania terenowe*, autorstwa Z. Nawrockiego, maszynopis w archiwum WKZ we Włocławku; L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej KHKM) 1994, R. XLII, z. 1, s. 87–96; por. coroczne sprawozdania z badań znajdujące się w archiwum WKZ we Włocławku oraz L. Kajzer, *Brześć Kujawski*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1989, Warszawa 1993, s. 81–82; tenże, *Brześć Kujawski*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1990, Warszawa 1994, s. 94.

I–IV, badanych w 1989 r.) oraz zaprezentowanie ich na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej.

Materiał opracowano metodą makroskopową, poddając obserwacji stare, lekko oczyszczone przełomy. Ponieważ fragmentaryczność naczyń jest znaczna, ułamki poddano wstępnej kategoryzacji wielkościowej według A. Buko². Analizę technologiczno-formalną przeprowadzono opierając się na zmodyfikowanym przez autorkę kwestionariuszu (tab. 1) A. Hunicza³, w którym

Tabela 1

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek

Zastosowana tabela z zapisem morfologicznych i technologicznych cech ceramiki naczyniowej

1	Lp.	27	ilość
2	Nr inwentarzowy		Ornament – rodzaj i rozmieszczenie
3	Wykop	28	ryty
4	Warstwa	29	radełkowy
5	Wielkość	30	stempelkowy
	Rodzaj naczynia	31	plastyczny
6	garnek	32	polerowany
7	dzban	33	malowany
8	misa	34	inny
9	inne	35	powierzchnia
10	pokrywka	36	część naczynia
11	Rodzaj fragmentu		Szkliwo
	Wylew	37	powierzchnia
12	średnica w cm	38	sposób pokrycia
13	typ	39	kolor
	Dno		Angoba
14	średnica w cm	40	powierzchnia
15	typ	41	wzór
16	technika zdjęcia	42	kolor
	Wypał		Ślady użytkowania
17	utleniający	43	okopcenia
18	redukcyjny	44	przywry
19	Grupa technologiczna	45	zacieki
	Przełom	46	Uwagi, nr rysunku
20	jednobarwny		
21	wielobarwny		
22	cm		
	Domieszka		
23	rodzaj		
24	drobnoziarnista		
25	średnioziarnista		
26	gruboziarnista		

² A. Buko, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław 1991, s. 235–244.

³ A. Hunicz, *Studia z archeologii wczesnośredniowiecznego Lublina*, Warszawa 1984, przykład tabeli z zapisem cech morfologicznych i technologicznych ceramiki.

posługiwano się terminologią zaproponowaną przez J. Kruppé⁴, oraz dla poszczególnych grup technologicznych oznaczeniami według L. Kajzera⁵. Zabytki podzielono więc na 6 grup, określając je wielkimi kolejnymi literami alfabetu. I tak grupę A tworzą ułamki naczyń słabo wypalonych w atmosferze utleniającej, technologicznie nawiązujących do późnych faz rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa (tzw. tradycyjne); B – ułamki naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (tzw. kuchenne); C – fragmenty naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (tzw. stołowe); D – wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej; E – z polewą; F – w zaawansowanej atmosferze utleniającej, angobowane, barwione malaturą, także kamionka, półmajolika i inne (tab. 2).

Z uwagi na stan zachowania, tylko 29,44% (około 640 fragmentów) badanego materiału można zaliczyć do I i II kategorii wielkościowej według A. Buko. Przeważnie są to brzuśce i części przydenne, dlatego też analiza form naczyń została znacznie zawężona⁶.

ANALIZA MATERIAŁU

TECHNOLOGIA I FORMY

Na pojęcie technologii składa się suma czynności związanych z wytwarzaniem naczyń, począwszy od przygotowania masy ceramicznej poprzez jej formowanie w określony kształt, zdobienie, a na wypaleniu skończywszy. Brak specjalistycznych analiz zawęził, niestety, zakres naszych rozważań. Zatem nie wszystkie zagadnienia związane z techniką produkcji zostaną omówione wyczerpująco.

Obserwacja przełomów i barwa czerepów pozwala na stwierdzenie, że naczynia z badanego zbioru wykonano z glin żelazistych⁷, powszechnie występujących na terenie Kujaw.

⁴ J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław 1961, s. 38–40; por. tenże, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, cz. 1, 2, Wrocław 1981.

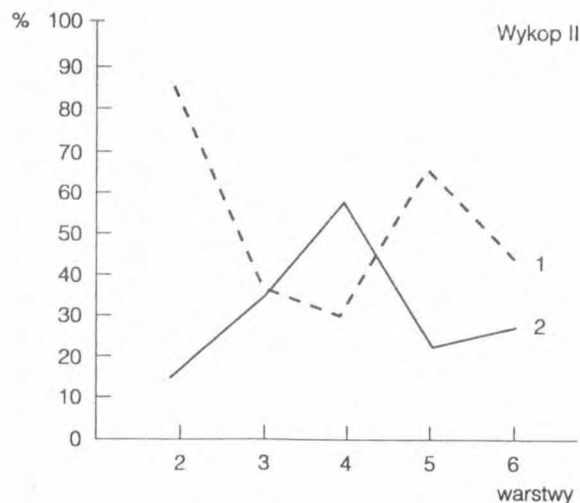
⁵ L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, KHKM, 1984, R. XXXIV, z. 2, s. 202–203; tenże, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, KHKM, 1991, R. XXXIX, z. 4, s. 467–484.

⁶ Na tablicach ilustracyjnych przyjęto system oznaczeń graficznych według: Kruppé, *Studia...*, końcowa wkładka graficzna; tenże, *Garncarstwo późnośredniowieczne...*, cz. 2, karty katalogowe.

⁷ Kruppé, *Studia...*, s. 105, 147, 149.

Grupa technologiczna A

Ułamki naczyń tej grupy stanowią 16,61% (361 fragmentów) ogółu materiału. Gлина, z której wyrabiano naczynia zawiera blaszki miki i drobne, zwęglone części organiczne. Materiałem schudzającym był gruboziarnisty tłuczeń i piasek. Stosowano łącznie różnej wielkości domieszki piasku, przy czym w materiale z najniżej i najwyżej zalegających warstw kulturowych przeważa domieszka średnio- i drobnoziarnista (do 65 i 87%; rys. 1). Ilość dodawanego piasku była duża. Naczynia „tradycyjne” wykonywano w technice taśmowo-ślizgowej i górą obtaczano. O takim sposobie budowy świadczą ślady zlepienia taśm widoczne w przełomach brzuśców, nierówności ścianek (zwłaszcza w częściach przydennych) i ślady obtaczania. Dna formowano według I i II sposobu opisanego przez J. Kruppého⁸ (tabl. VIII). Poza dwoma fragmentami, które noszą ślady oderwania (zdjęcia) z koła garncarskiego, pozostałe mają podsypkę. Ceramika „tradycyjna” była wypalana w niskiej temperaturze z dopływem powietrza. Proces ten nadawał naczyniom kolory w różnych odcieniach brązu i barwy brunatnej. Jakość wypału była zła, o czym świadczy 91,9% ułamków tej grupy o wielobarwnym przełomie (fragmenty zazwyczaj mają inną barwę czerepu niż powierzchni wewnętrznej). Najczęściej stosowanym ornamentem były ostro profilowane żłobki dookoła oraz zwielokrotnione, nieregularne linie faliste (tabl. VII, 1–4). Poza ornamentem rytym wystąpił także kłuty (tabl. VII, 2). Z reguły zdobiono wyłącznie brzusce naczyń (w jednym przypadku linia falista umieszczona była na wewnętrznej stronie wylewu).

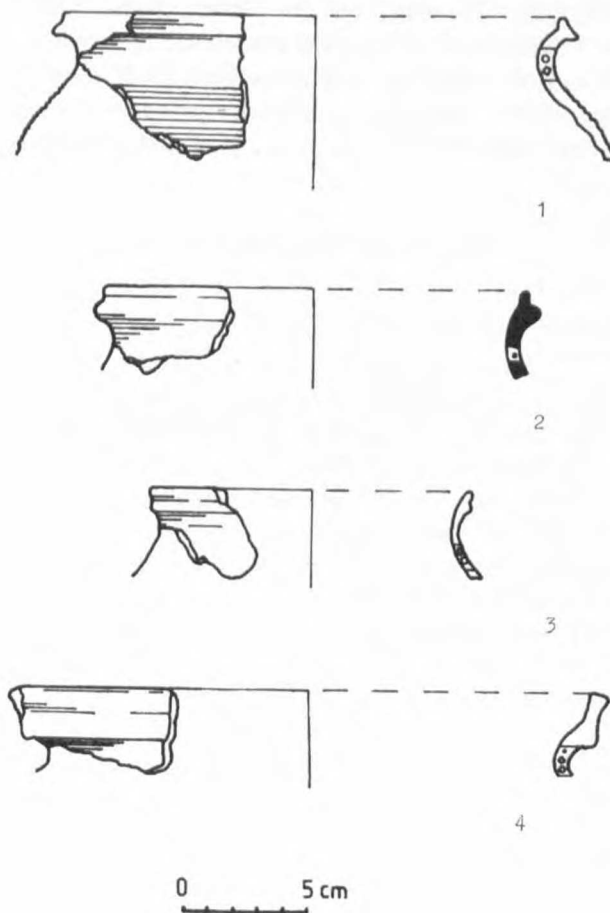

Rys. 1. Brześć Kujawski, woj. wrocławskie, stan. Zamek. Wykres ilości najbardziej reprezentatywnych domieszek stosowanych w obrębie ceramiki grupy A, na przykładzie wykopu II. Domieszka: 1 średnio- i drobnoziarnista, 2 średnio- i gruboziarnista

⁸ Tamże, s. 120–122.

Tablica I

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej A. Garnki

Wśród fragmentów ceramiki „tradycyjnej” występują jedynie garnki (31% ogółu ułamków tej grupy, I i II kategorii wielkościowej). Wyróżniono następujące formy:

1. Garnek o profilu esowatym z dobrze zaznaczoną szyją, wylew wychylony na zewnątrz z wrębem na pokrywkę, ale bez okapu, krawędź wylewu profilowana (tabl. I, 1). Jest to jeden fragment o średnicy wylewu 20 cm.

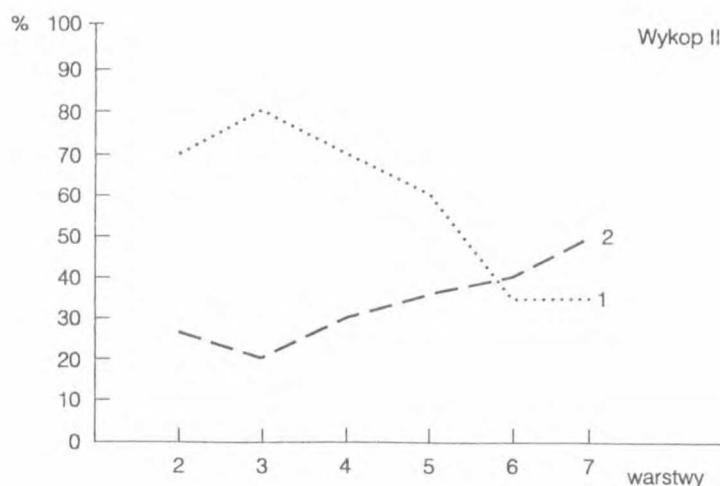
2. Garnki z cylindryczną szyją o wylewie prawie nie wychylonym na zewnątrz, zaopatrzonym w kryzę – okap (tabl. I, 2, 3). Średnice wylewów wynoszą 13 i 17 cm.

3. Garnek o profilu esowatym z krótką szyją, wylew lekko wychylony na zewnątrz z wrębem i okapem (tabl. I, 4). Jest to jeden fragment o średnicy wylewu 24 cm.

Ukształtowanie wylewów garnków jest różne (tabl. VIII). Dominują ułamki bez wrębu z okapem (47,1%), przy dużym udziale wylewów z wrębem i okapem (32,4%). Pod względem wielkości średnic wylewów, przeważają garnki o dużych i bardzo dużych średnicach (powyżej 18 cm). Na 53% fragmentów tej grupy stwierdzono ślady użytkowania kuchennego.

Grupa technologiczna B

Fragmenty naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej – „kuchenne” – obejmują 80,73% (1755) ułamków) ogółu materiału. Gliny zastosowane do wyrobu naczyń, których ułamki pozyskano z najniższych warstw kulturowych, zawierały konkretne wapienne. Do schudzenia masy ceramicznej używano piasku, dodając go w średnich i małych ilościach. Stwierdzono tendencję do zmniejszania zarówno ilości stosowanego piasku, jak i wielkości jego granulacji. I tak materiał ceramiczny z najniżej zalegających warstw kulturowych charakteryzuje się (46–50%) udziałem średnioziarnistej domieszki schudzającej, natomiast ułamki naczyń z wyższych poziomów odznaczają się przewagą (77–70%) drobnoziarnistego piasku (rys. 2). W obrębie fragmentów

Rys. 2. Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Wykres ilości najbardziej reprezentatywnych domieszek stosowanych w obrębie ceramiki grupy B, na przykładzie wykopu II.
Domieszka: 1 drobnoziarnista, 2 średnioziarnista

tej grupy zaobserwowano zależność pomiędzy rodzajem granulacji i ilością domieszki a typem naczyń. Takie wyroby jak dzbany, małe garnki, naczynia flaszkowate, talerzyk – wykonane były z gliny o drobnoziarnistej domieszce dodawanej w małej ilości. Naczynia „kuchenne” wypalane w atmosferze redukcyjnej formowano w technice taśmowo-ślizgowej i całkowicie obtaczano. Pozostaje natomiast problem braku w materiale den ze śladami odcinania, gdyż tylko dwa fragmenty mają takie ślady, jeden – odrywania, wszystkie pozostałe – podsypkę⁹. Dna wykonywano I i II sposobem opisanym przez J. Kruppého¹⁰ (tabl. VIII). W badanym zbiorze odnotowano również naczynie wykonane techniką pierścieniowo-taśmową, polegającą na ugniataniu kolejnych taśm, a następnie obtoczeniu¹¹ (tabl. II, 1). Naczynia z tej grupy wypalano w wyższej temperaturze niż ceramikę „tradycyjną” i bez dostępu powietrza. Dzięki takiemu procesowi uzyskiwały barwę stalowoszarą, ciemnoniebieską – granatową. Ceramika „kuchenna” nie była najlepiej wypalona (rys. 2, 3). Tylko 54,9% ułamków tej grupy ma jednobarwny przełom. Stwierdzono, że fragmenty naczyń dobrze wypalonych przeważały (50–70%) w środkowych nawarszawianach kulturowych. Przyczyną takiego stanu mogły być przeszkody natury technicznej, np. wadliwa konstrukcja pieca, sposób, w jaki ustawiano naczynia w komorze wypaleniskowej pieca, także niski poziom umiejętności garncarzy lub nieprzywiązywanie wagi do prawidłowości przebiegu procesu, a przecież średniowieczne statuty cechowe stawiały dobry wypał w rzędzie podstawowych mierników jakości wyrobów garncarskich¹². Zdobnictwo naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej jest różnorodne (tabl. VII, 7–18). Występuje zarówno ornament ryty (żłobki dookólne, łagodne i płytkie lub ostro profilowane, linia falista), kłuty (tabl. II, 1), radełkowy oraz stempelkowy (różne rodzaje), jak i plastyczny („szczypnięcia” na krawędzi wylewu, koliste wgłębienia czy podwinięcie do góry okapu) oraz wyświecenia (raczej przypadkowe pionowe pasy).

Przechodząc do omówienia form naczyń należy stwierdzić, że najliczniejsze były pozostałości garnków (19,44% ogółu ułamków grupy technologicznej B, I i II kategorii wielkościowej), wśród których wyróżniono następujące formy:

1. Garnki o smukłym, esowatym profilu i prawie niewyodrębnionej szyi, wylew wychylony na zewnątrz, pogrubiony, z mniej lub bardziej zaznaczonym wrębem na pokrywkę i z okapem. Największa wydętość brzuśca praw-

⁹ Tamże, s. 122.

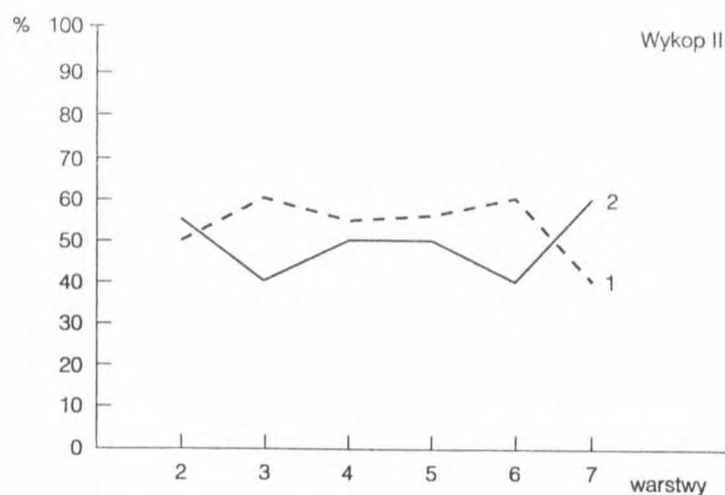
¹⁰ Tamże, s. 120–122.

¹¹ Tamże, s. 160–162.

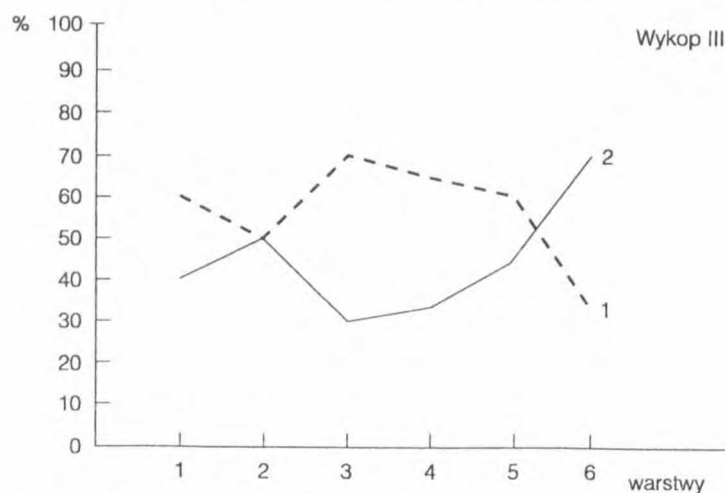
¹² M. Kwapieniowa, *Przygotowanie garncarzy do zawodu w świetle polskich statutów cechowych*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, 1966, t. 4, s. 97–98.

dopodobnie przypada na $\frac{2}{3}$ wysokości naczynia (tabl. II, 1–4). Średnice wylewów wynoszą 18–20, 30 cm.

2. Garnki charakteryzujące się pogrubionym wylewem bez okapu i tylko w jednym przypadku z wrębem; wylew lekko wychylony na zewnątrz. Część szyjna zlewa się z brzuścem (tabl. II, 5 i 6). Średnice wylewów wynoszą 16–19 cm.

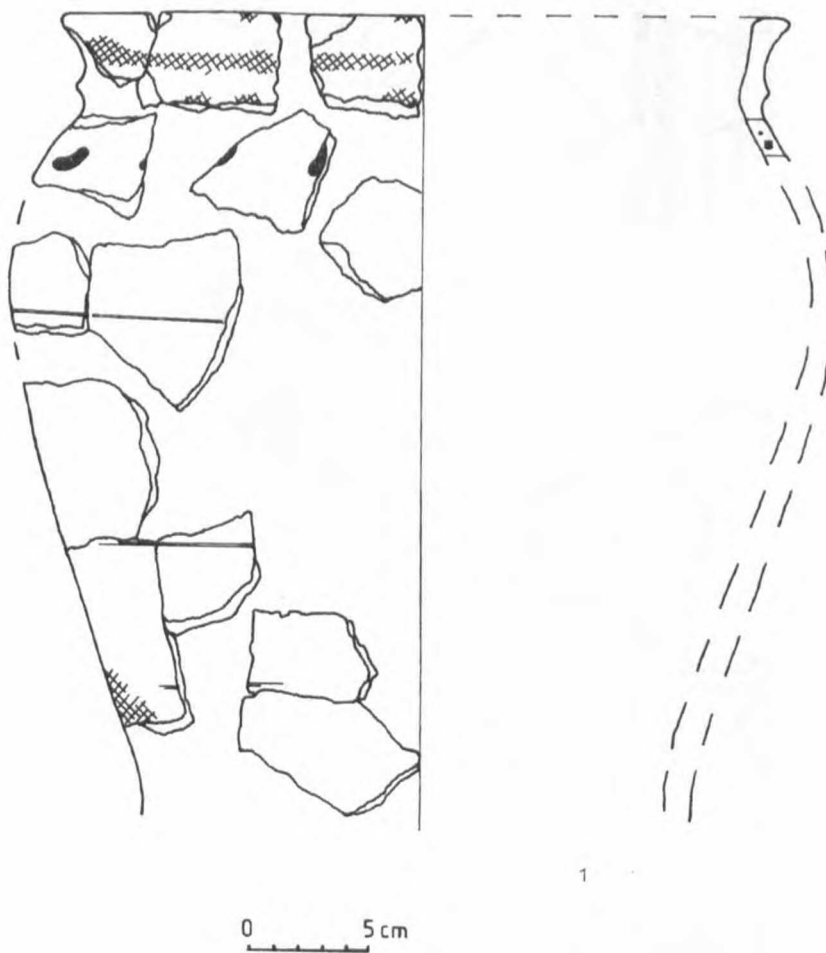
Rys. 3. Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Wykres warstwowego rozkładu jakości wypału redukcyjnego na przykładzie wykopu II. Przełom: 1 jednobarwny, 2 wielobarwny

Rys. 4. Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Wykres warstwowego rozkładu jakości wypału redukcyjnego na przykładzie wykopu III. Przełom: 1 jednobarwny, 2 wielobarwny

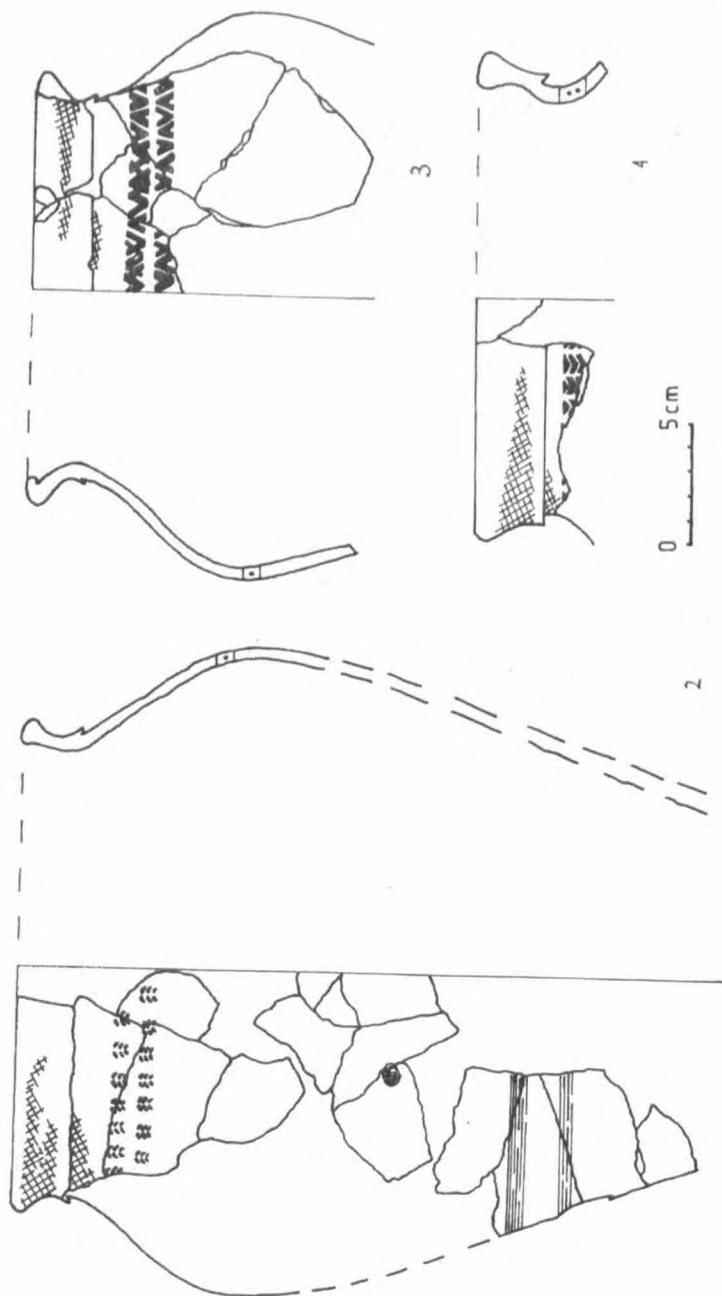
Tablica II

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej B. Garnki

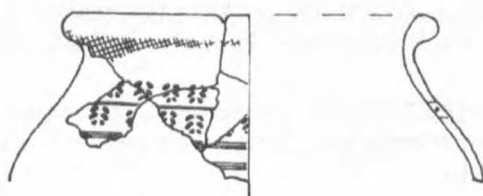

1

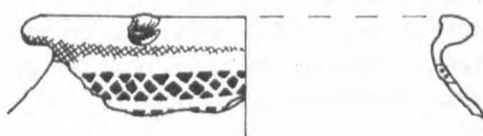
Tablica 2 (cd.)

Tablica 2 (cd.)

5

6

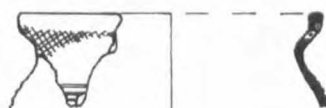
7

8

9

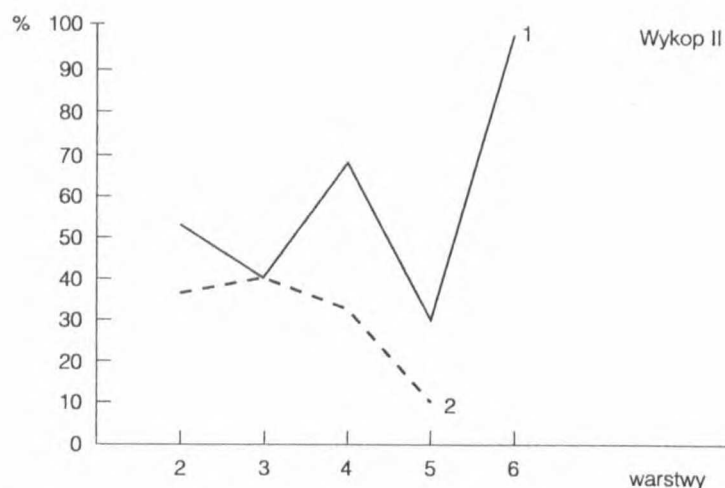
10

0 5 cm

3. Garnki o esowatym profilu z wychylonym na zewnątrz, pogrubionym wylewem bez wrębu i okapu (w jednym przypadku stwierdzono wręb). Szyja jest wyraźna, ale krótka (tabl. II, 7–9). Średnice wylewów wahają się między 7–14 cm.

4. Garnek o esowatym profilu z wylewem ustawionym prosto, z wrębem, ale bez okapu. Krótka szyja jest dobrze zaznaczona (tabl. II, 10). Średnica wylewu wynosi 13 cm.

Ze względu na ukształtowanie wylewu zauważono, że wśród garnków tej grupy przeważają okazy z wrębem i okapem (42,9%), liczne są również z wrębem i bez okapu (32,2%). Z uwagi na wielkości średnic wylewów, najwięcej jest garnków dużych (około 57%) i średnich (23%). Warstwowy rozkład wielkości średnic wylewów garnków obrazuje powolne zmniejszanie się udziału naczyń dużych na korzyść średnich w kolejno następujących po sobie poziomach (rys. 5).

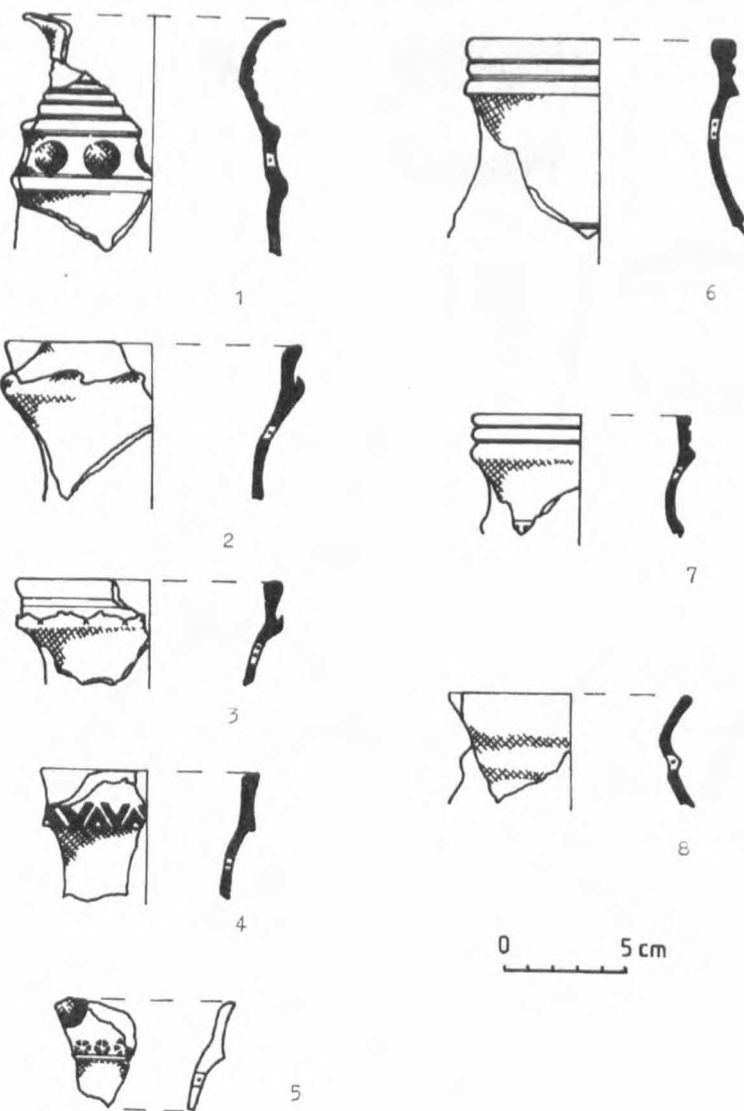

Rys. 5. Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Wykres warstwowego rozkładu najbardziej reprezentatywnych średnic wylewów garnków w obrębie ceramiki grupy B, na przykładzie wykopu II. Garnki: 1 duże, 2 średnie

Wśród ceramiki „kuchennej” występują także dzbany (tj. 5,42% ogółu ułamków tej grupy, I i II kategorii wielkościowej). Mała liczba fragmentów (wszystkie o dwóch elementach morfologicznych) nie daje podstaw do wyróżnienia typów. Większość ułamków tworzy wyraźną grupę dzbanów o długiej, przewężonej szyi oraz wylewie ustawionym prawie prosto, z wrębem i okapem (tabl. III, 3–7). Inne fragmenty (około 9%) charakteryzuje wychylony na zewnątrz wylew z wrębem i okapem oraz ostre załamanie

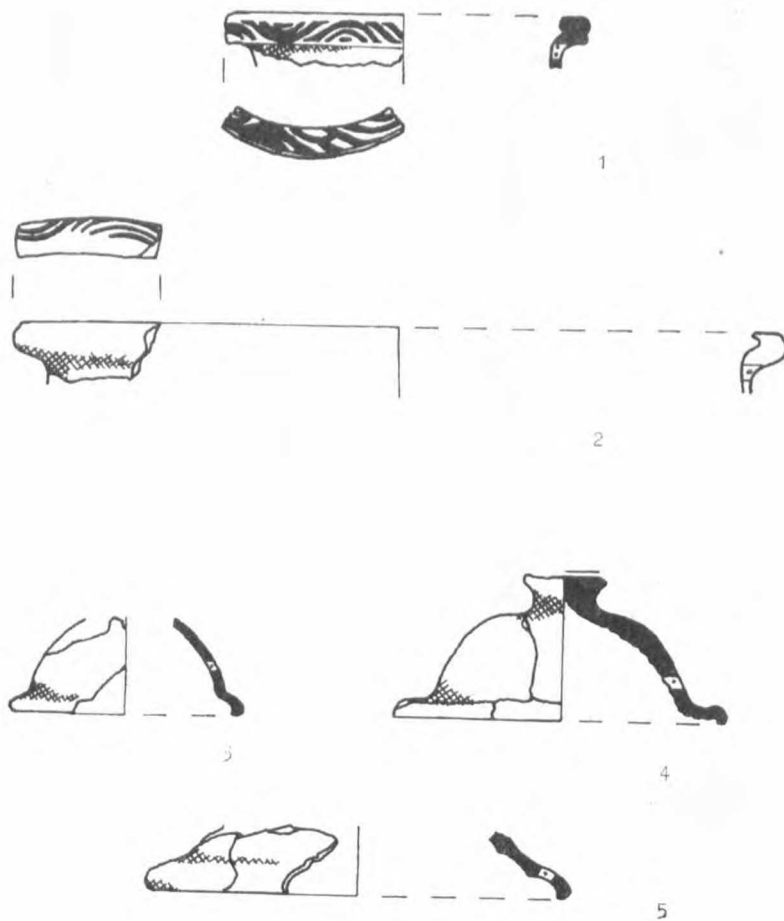
Tablica III

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej B i C. Dzbany

Tablica IV

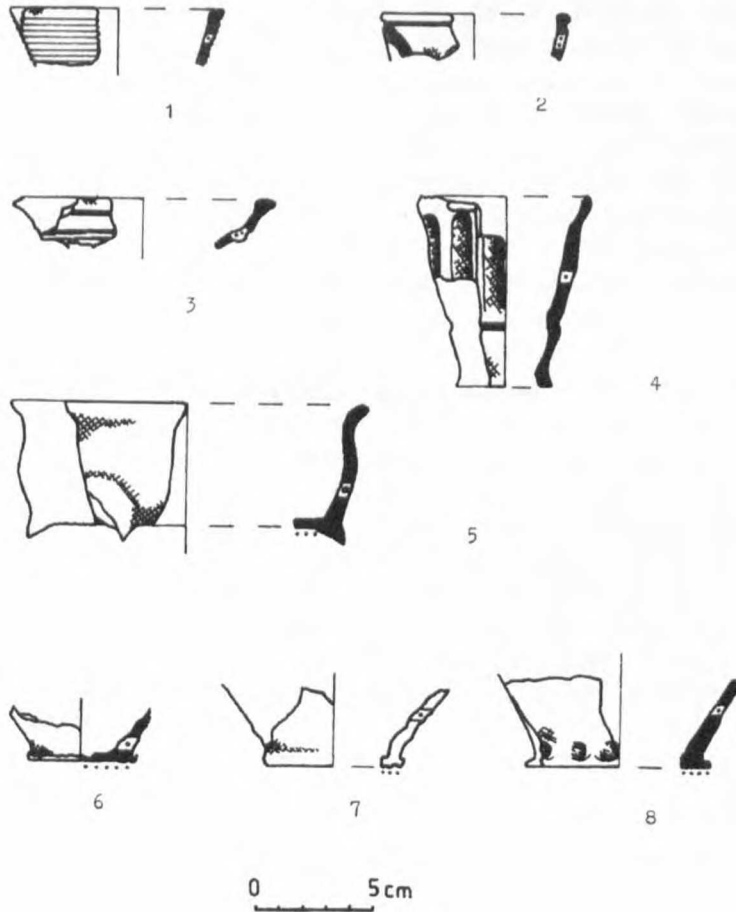
Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej B. Misy i pokrywki

0 5 cm

Tablica V

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej B i C.
Naczynia „inne”

w momencie przejścia wylewu w brzusiec (tabl. III, 8). Do wylewów dzbanów dolepiano nieregularne, taśmowate ucha (tabl. VIII). Średnice wylewów dzbanów wahają się od 6 do 18 cm.

Następną kategorię naczyń w tej grupie technologicznej stanowią misy (0,9% ogółu ułamków omawianej grupy, I i II kategorii wielkościowej). Wyróżniono ją na podstawie kształtu wylewu i wielkości jego średnicy¹³. Zatem mogły to być niskie, szerokotworowe garnki (w jednym przypadku nawet dzban), dlatego też do uwag o misach z zamku brzeskiego należy podejść z dużą ostrożnością. Większość fragmentów mis ma wyraźnie pogrubiony, wychylony na zewnątrz wylew, przypominający poziomą listwę, lub którego przekrój można wpisać w kwadrat (tabl. IV, 1–2). Średnice wylewów wynoszą 32 i 15 cm.

Pokryvky to 2,43% ogółu ułamków ceramiki „kuchennej”, I i II kategorii wielkościowej. Wyróżniono dwa rodzaje pokrywek: stożkowate i dzwonowate. Mają one podobnie ukształtowane krawędzie: zaokrąglone na zewnątrz, a od wewnętrznej strony zakończone występnym. Tylko przy jednej pokrywce typu dzwonowatego zachował się guzowaty uchwyt, odcięty od tarczy koła garncarskiego (tabl. IV, 3–5). Średnice pokrywek większej połowy zbioru mieszczą się między 10 a 12 cm, inne wynoszą 14, 16 i 18 cm (stożkowata).

Ostatnią kategorię naczyń stanowią pojedyncze egzemplarze, których fragmentaryczność nie pozwala na dostatecznie pewne określenie, a forma odbiega od wyżej opisanych kategorii. Zakwalifikowano tu górną część naczynia o wylewie bez wrębu i okapu, lekko zwężającym się ku dołowi, ornamentowanym dookołnymi żłobkami – część kielicha flaszkowego (?) lub wylew dzbanu. Następny fragment to być może ułamek małej miseczki lub czarki. Inny jest częścią talerzyka o niewielkich rozmiarach. Do wymienionych tu okazów dołączono także tygielek oraz przydenne części małych naczyń (średnice den: 4, 5–6,8 cm; tabl. V, 1–3, 5–8).

Na 33,2%% ułamków grupy technologicznej B stwierdzono ślady użytkowania kuchennego.

Grupa technologiczna C

Reprezentują ją fragmenty naczyń „stołowych”, wypalonych w atmosferze redukcyjnej. Stanowią one 1,33% (około 29 ułamków) ogółu materiału. Glinę, z której wykonywano naczynia „stołowe”, schudzano wyłącznie małą ilością drobnziarnistej domieszki piasku. Stosowano zarówno technikę toczenia (brak śladów zlepiania taśm w przełomach ułamków), jak i technikę taśmowo-ślizgową z obtaczaniem. Wypalanie odbywało się bez dostępu

¹³ Kruppé, *Studia...*, s. 54.

powietrza w podwyższonej temperaturze. W materiale należącym do tej grupy nie zaobserwowano śladów procesu „niedosiwiania”, czyli skracania czasu wypału. Przełomy naczyń były jednobarwne, a zewnętrzne ścianki wyrobów miały połysk. Stosowano, tak jak w ceramice „kuchennej”, następujące rodzaje ornamentów: ryty, stempelkowy i plastyczny (tabl. III, 1–2; VII, 6).

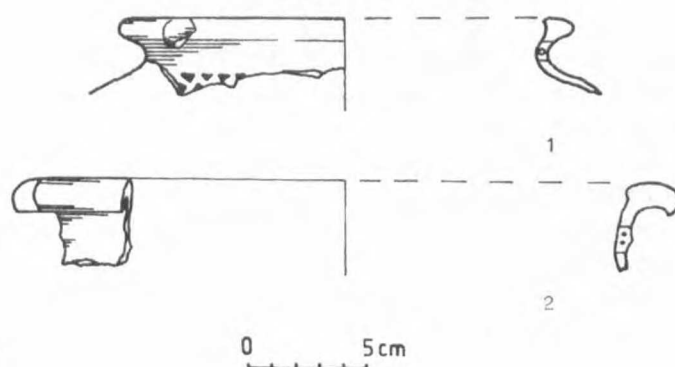
Wśród ułamków grupy C wyróżniono dwa fragmenty dzbanów (tabl. III, 1–2), z których jeden jest częścią naczynia o wyraźnie wciętej, długiej szyi, przechodzącej w cylindryczny brzusiec; drugi – ma długą, przewężoną szyję i prawie prosto ustawiony wylew z wrębem oraz charakterystycznie podwiniętym do góry okapem. Do naczyń „innych” zaliczono okaz o formie pucharka z wyodrębnioną stopką i rozchylającym się ku górze brzuścu (tabl. V, 4).

Grupa technologiczna D

Ułamki naczyń wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej (D) to 0,74% (16 fragmentów) ogółu badanego zbioru. W przełomach fragmentów tej grupy zaobserwowano łączne stosowanie domieszki grubo- i średnioziarnistej (do 25%) oraz rozdzielne dodawanie średnioziarnistej i drobnoziarnistej (po 37,5%). Masę ceramiczną schudzano małymi ilościami domieszki piasku, śladowo także tłuczniem. Naczynia wykonywano techniką taśmowo-ślizgową i górą obtaczano. Dna formowano II sposobem opisanym przez J. Kruppégo¹⁴ (tabl. VIII). Tylko jeden fragment dna nosi ślady

Tablica VI

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej D. Fragmenty garnka i misy

¹⁴ Tamże, s. 120–122.

oderwania z tarczy koła garncarskiego, pozostałe mają podsypkę. Wyroby z tej grupy w czasie wypału, w podwyższonej temperaturze z dopływem powietrza, uzyskiwały barwę od ceglastej po pomarańczową. Jakość wypału nie była dobra, więcej bowiem niż połowa przełomów jest wielobarwna (54,6%). Estetycznym uzupełnieniem naczyń było zdobienie ornamentem rytym i radełkowym oraz plastycznym (tabl. VII, 5; VI, 1).

Wśród ułamków naczyń tej grupy wyróżniono fragment garnka o esowatym profilu i lekko wychylonym, pogrubionym wylewie z wrębem, lecz bez okapu, i o bardzo krótkiej szyi (tabl. VI, 1). Średnica wylewu wynosi 19 cm. Ponadto znaleziono fragment misy z wychylonym na zewnątrz, pogrubionym wylewie (rodzaj listwy), którego średnica równa jest 28 cm (tabl. VII, 2).

Grupa technologiczna E

Fragmenty naczyń grupy E stanowią 0,32% (7 ułamków) całego zbioru; są dobrze wypalone (jednobarwny przełom) w zaawansowanej atmosferze utleniającej. Ich powierzchnie są pokryte szkliwem zarówno jednostronnie, obustronnie, jak i w formie nakrapiania, o barwie jasno- i ciemnobrązowej oraz jasnozielonej. Stosowaną domieszką schudzającą był droбноziarnisty piasek dodawany w małej ilości. Naczynia wykonywano techniką taśmowo-ślizgową i obtaczano. W nielicznym zbiorze ułamków polewanych wyróżniono dwa fragmenty wylewów najprawdopodobniej mis (wylewy nie miały wrębu ani okapu) oraz jeden ułamek części przydennej. Dno uformowano według II sposobu opisanego przez J. Kruppégo¹⁵ i nosi ono ślady podważania (tabl. VIII). Wśród ułamków tej grupy wystąpiły także fragmenty asymetrycznych, taśmowatych uch.

Grupa technologiczna F

Jest to nieliczny zbiór fragmentów (6 ułamków), stanowiących 0,27% ogółu materiału. Glinę, z której wyrabiano naczynia schudzano małą ilością droбноziarnistego piasku. Wyroby wykonywano w technice taśmowo-ślizgowej i obtaczano. Są one dobrze wypalone na pomarańczowy kolor w zaawansowanej atmosferze utleniającej.

W zbiorze należącym do tej grupy wyróżniono trzy fragmenty wylewów, które mogą być częściami garnków lub mis. Charakteryzują się wychyleniem na zewnątrz, brakiem wrębu na pokrywkę i okapu (tabl. VIII). Na ułamkach górnych części brzuśców występują pojedyncze pasy kremowej lub brązowej angoby.

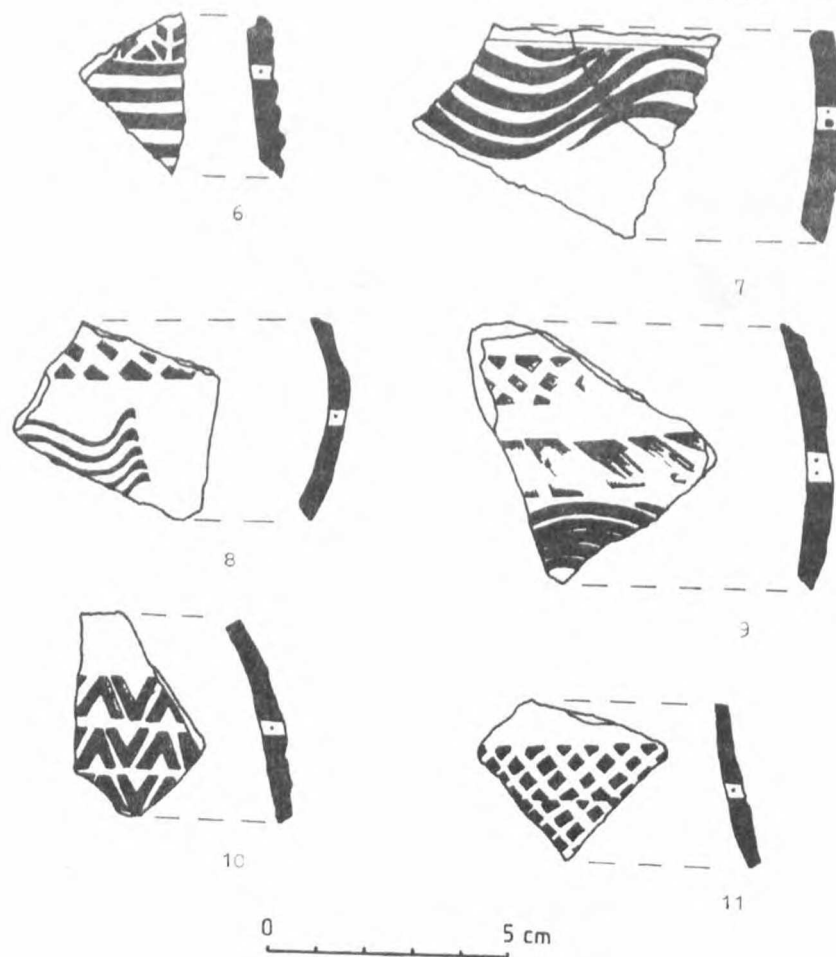
¹⁵ Tamże, s. 120–122.

Tablica VII

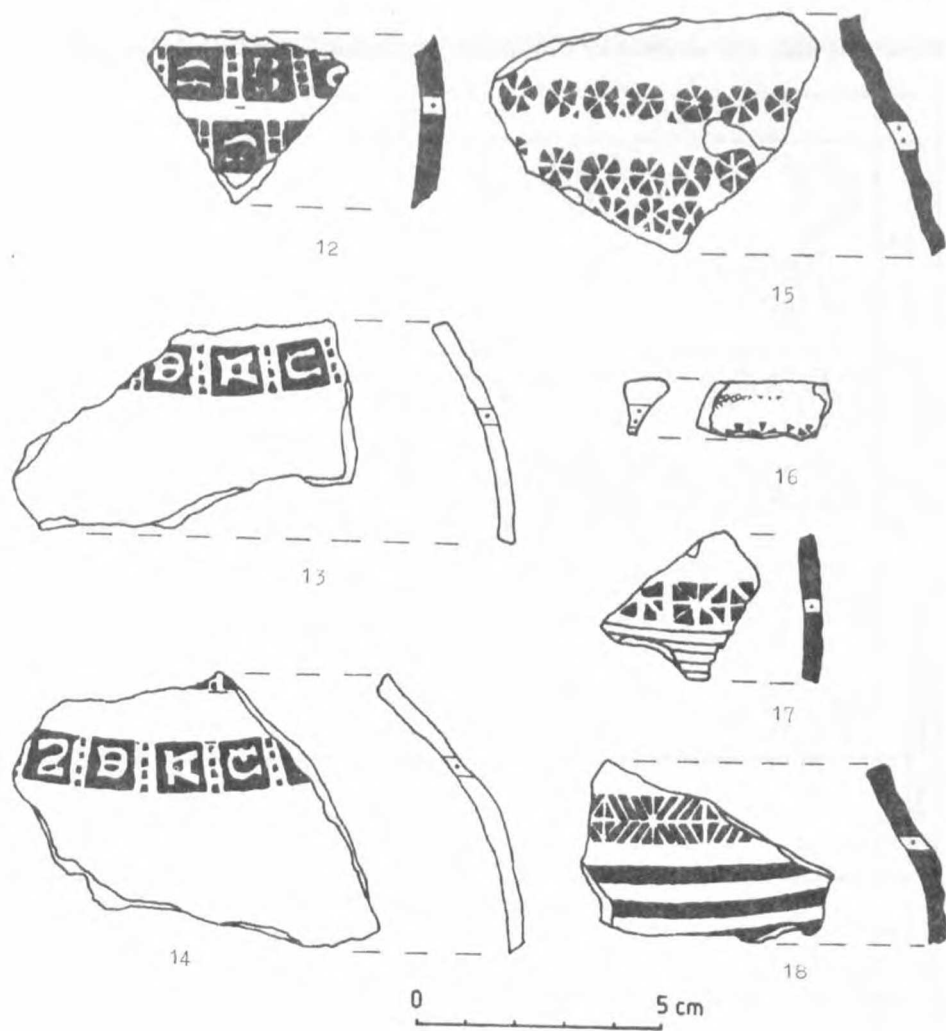
Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Ceramika grupy technologicznej A i D.
Ornament – wybór

Tablica VII (cd.)

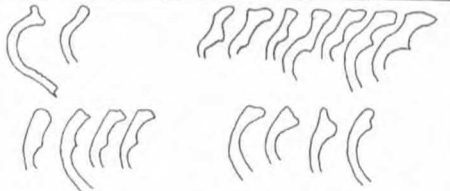
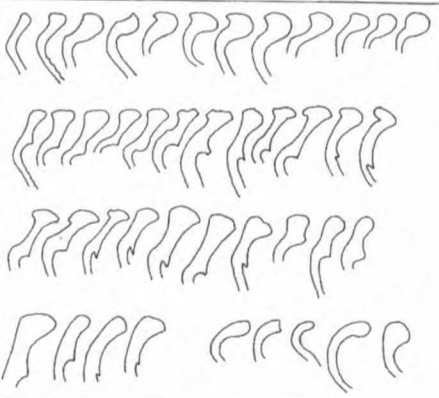

Tablica VII (cd.)

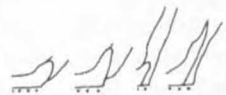
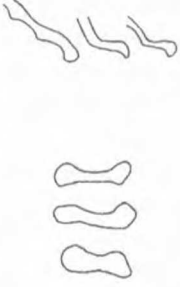

Tablica VIII

Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. Zamek. Zestawienie rodzajów wylewów garnków,

Grupa technologiczna	Garnki		Dziany
	A		
	B		
	C		
	D		
	E		
	F		

dzbanów i mis; krawędzi pokrywek oraz przekrojów uchwytów i części przydennych

Misy	Pokrywki, uchwyty	Części przydenne
		
		
		
		

0
5
cm

STRATYGRAFIA I CHRONOLOGIA

Obserwacja warstw kulturowych na stanowisku zamek w Brześciu Kujawskim oraz pozyskiwanie ruchomego materiału zabytkowego odbywało się w ramach eksploracji wykopów badawczych poziomami mechanicznymi. Z tego też powodu analizę rozkładu ceramiki naczyniowej w poszczególnych warstwach kulturowych zgeneralizowano. Ponadto z uwagi na zakłócenia w stratygrafi poziomów kulturowych (obserwowane zwłaszcza w wykopie I i IV), za najbardziej charakterystyczne i wymagające dokładniejszego omówienia uznano zbiory ułamków z wykopów II i III, z których pozyskano również najbardziej liczny materiał ceramiczny.

Oba wykopy zlokalizowane są po zewnętrznej stronie muru obwodowego zamku, tak jednak, że jeden bok wykopu II przylega częściowo do N ściany domu zamkowego, a częściowo do N kurtyny muru obwodowego, natomiast wykop III – jedynie do W kurtyny muru obwodowego. W obu jednostkach badawczych nawarstwienia kulturowe miały miąższość dochodzącą do 1,70–2,0 m¹⁶.

W wykopie II (wymiary 2,5 × 4,0 m; posadowiony na głębokości niwelacyjnej 82,91–82,74 m n.p.m.; eksplorowany do głębokości niwelacyjnej 80,70 m n.p.m.) obserwowano stratygrafię południowej części przygródka. W partii S, w obu profilach W i E, zarejestrowano wkopy podfundamentowe. Pierwszy związany jest z powstaniem fundamentów gotyckiego założenia (sięgał do głębokości niwelacyjnej 81,50–81,30 m n.p.m.), drugi – z budową pruskiego więzienia (przecina warstwy kulturowe do głębokości niwelacyjnej 81,60–81,50 m n.p.m.). Szerokość wkopów wynosi około 0,8–0,9 m. Warstwy kulturowe sięgały do głębokości niwelacyjnej 81,80–81,40 m n.p.m. Ósmemu, siódmemu i szóstemu poziomowi mechanicznemu odpowiadają najniższe warstwy kulturowe o miąższości około 0,4 m. Są to pozostałości po dwóch drewnianych budynkach (gliniaste warstwy z treściami kulturowymi, których strop zaznacza się pasmem pożarowym). Warstwy te są przecięte wkopem pod gotycki fundament zamku. Wyżej nadlega warstwa pomarańczowej gliny z gruzem ceglanym o miąższości 0,2–0,45 m (jest to 5 i częściowo 4 poziom mechaniczny). Powyżej obserwowano pas (około 0,2 m szerokości) ciemnobrązowej, gliniastej próchnicy (4 i częściowo 3 poziom mechaniczny) a następnie pomarańczową warstwę gliny, nad którą zalegała czarnobrzowa gliniasta próchnica o miąższości 0,2–0,27 m (jest to 3 i częściowo 2 poziom mechaniczny). Poziomy 4, 3 i 2 zawierały treści kulturowe. W 2 i 1 warstwie mechanicznej wystąpił żółtoszary piasek przemieszany z próchnicą, ale bez

¹⁶ L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Brześciu Kujawskim, gm. loco, woj. wrocławskie, przeprowadzonych w 1989 roku*, maszynopis w archiwum WKZ we Wrocławku.

treści kulturowych, oraz ślady po współczesnym wkopie i wkopie związanym z budową więzienia około 1800 r.

W wykopie III (wymiary $2,0 \times 4,0$ m, posadowiony na głębokości niwelacyjnej 83,75–81,74 m n.p.m.; eksplorowany do głębokości niwelacyjnej 81,40 m n.p.m.) obserwowano stratygrafię stoku wzgórza zamkowego. W części E wykopu zarejestrowano wkop pod fundament muru obwodowego zamku (sięgał do głębokości niwelacyjnej 81,65–81,60 m n.p.m.) o szerokości blisko 1,5 m. Obserwowano go w najniższych warstwach kulturowych, które się do niego „zsuwały”. Mechaniczny poziom 7 i 6 odpowiada najniższym, gliniastym warstwom kulturowym, zawierającym węgle drzewne i znikomą ilość ułamków cegieł. Ich miąższość wynosi około 0,2–0,6 m (sięgają do głębokości niwelacyjnej 81,65 m n.p.m.). Powyżej (5 i 4 poziom mechaniczny) zalegał pomarańczowozielony płaszcz gliny o miąższości około 0,4 m. Nad nim obserwowano czarnobrazową próchnicę nasyoną węglami drzewnymi – miąższość 0,1–0,2 m (3 poziom mechaniczny). Wyżej wystąpiła warstwa gliny przemieszanej z próchnicą (2 i 1 poziom mechaniczny).

Porównanie stratygrafii obu wykopów oraz jakości pozyskanego materiału ceramicznego z poszczególnych warstw kulturowych (tab. 2), wykazuje duże podobieństwa. I tak, zarówno w wykopie II jak i III, najniższe warstwy kulturowe są najstarszymi poziomami osadniczymi na wzgórzu zamkowym¹⁷. Ich powstanie należy wiązać z krótkim okresem przed budową zamku, a koniec wyznacza poziom pożarowy w okresie jego funkcjonowania. Warstwy te charakteryzuje przewaga ceramiki „tradycyjnej”, wykonywanej według wczesnośredniowiecznych recept (do 50–75%) i spory udział fragmentów naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (do około 35%). W wyższych, młodszych warstwach relacja pomiędzy ceramiką grup technologicznych A i B zdecydowanie zmienia się na korzyść naczyń „czarnych”¹⁸. Ułamki z grupy A, pochodzące z 5 poziomu wykopu II, stanowią 36,6%, podczas gdy fragmenty z grupy B – 63,4%. Warstwa ta, podobnie jak nadlegająca nad nią ciemnobrazowa próchnica kulturowa, nie ma odpowiednika w stratygrafii wykopu III. Obie odróżnia także jakość metariału ceramicznego. Łącznie w obu warstwach (5 i 4 poziom mechaniczny wykopu II) ceramika „tradycyjna” stanowi około 29%, a udział fragmentów z grupy B i C – około 71%. Nadlegający wyżej płaszcz gliny oraz warstwa czarnobrunatnej próchnicy (3 i częściowo 2 poziom mechaniczny) korespondują z warstwami obserwowanymi w 5, 4 i 3 poziomie mechanicznym wykopu III. I tak warstwę 3 z II wykopu charakteryzuje mały udział ułamków z grupy A – około 11% – i duża, dochodząca do około 89% frekwencja fragmentów

¹⁷ Por. coroczne sprawozdania z badań znajdujące się w archiwum WKZ we Włocławku.

¹⁸ Zapis „grupy technologiczne A, B, C, D, E, F” upraszczam dalej do „grupy A, B” itd. Naczyniami „czarnymi” nazywam takie, które wypalono w atmosferze redukcyjnej.

Zbiorne zestawienie liczbowo-procentowe ceramiki naczyniowej z poszczególnych wykopów, z zamku w Brześciu Kujawskim, woj. włocławskie (badania 1989 r.)

Warstwa	Wykop I						
	grupa technologiczna						Razem (100%)
	A	B	C	D	E	F	
1	—	—	—	—	—	—	—
2	10 10,75%	71 76,34%	3 3,23%	3 3,23%	4 4,30%	2 2,15%	93
3	10 10,87%	76 82,61%	4 4,35	—	—	2 2,17%	92
4	—	2 100%	—	—	—	—	2
Razem	20 10,70%	149 79,68%	7 3,74%	3 1,60%	4 2,14%	4 2,14%	187

Wykopy I-IV						
grupa technologiczna						Razem (100%)
A	B	C	D	E	F	
361 16,61%	1 755 80,73%	29 1,33%	16 0,74%	7 0,32%	6 0,27%	2 174
	1 784 82,06%					

Warstwa	Wykop II						
	grupa technologiczna						Razem (100%)
	A	B	C	D	E	F	
1	—	—	—	—	—	—	—
2	52 8,97%	520 89,66%	2 0,34%	4 0,69%	2 0,34%	—	580
3	22 10,78%	180 88,24%	2 0,98%	—	—	—	204
4	58 21,97%	205 77,65%	1 0,38	—	—	—	264
5	71 36,60%	123 63,40%	—	—	—	—	194
6	68 64,15%	37 34,91%	1 0,94%	—	—	—	106
7	12 75,0%	4 25,0%	—	—	—	—	16
8	—	1 100%	—	—	—	—	1
Razem	283 20,73%	1 070 78,39%	6 0,44%	4 0,29%	2 0,15%	—	1 365

Warstwa	Wykop III						
	grupa technologiczna						Razem (100%)
	A	B	C	D	E	F	
1	7 7,95%	70 79,55%	1 1,14%	7 7,95%	1 1,14%	2 2,27%	88
2	5 2,56%	186 95,38%	2 1,03%	2 1,03%	—	—	195
3	4 3,81%	96 91,43%	5 4,76%	—	—	—	105
4	13 12,15%	86 80,37%	8 7,48%	—	—	—	107
5	8 19,52%	33 80,48%	—	—	—	—	41
6	7 50,0%	7 50,0%	—	—	—	—	14
7	—	1 100%	—	—	—	—	1
Razem	44 8,0%	479 86,93%	16 2,90%	9 1,63%	1 0,18%	2 0,36%	551

Warstwa	Wykop IV						
	grupa technologiczna						Razem (100%)
	A	B	C	D	E	F	
1	2 28,57%	5 71,43%	—	—	—	—	7
2	4 30,77%	9 69,23%	—	—	—	—	13
3	7 21,21%	26 78,79%	—	—	—	—	33
4	—	9 100%	—	—	—	—	9
5	1 20,0%	4 80,0%	—	—	—	—	5
6	—	3 100%	—	—	—	—	3
7	—	—	—	—	—	—	—
8	—	1 100%	—	—	—	—	1
Razem	14 19,72%	57 80,28%	—	—	—	—	71

naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej. Natomiast w wykopie III łącznie z warstwy 5 i 4 pozyskano około 16% ułamków ceramiki „tradycyjnej” i około 74% fragmentów naczyń z grupy B i C, a w warstwie 3 udział ułamków z grupy A wynosi 4%, gdy z grupy B i C – około 96%. Najwyższe i najmłodsze warstwy związane jeszcze z okresem funkcjonowania zamku, czyli poziom 2 z wykopu II oraz 2 i 1 z wykopu III, odznaczają się nadal wysokim udziałem ułamków ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej (odpowiednio dla wykopu II – około 90%, dla III – około 96% i 81%), ale także pojawieniem się fragmentów naczyń wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej (odpowiednio wykop II: grupa D – 0,7%; grupa E – 0,3%; wykop III: grupa D – około 1% i 8%, grupa E – około 1%, grupa F – około 2%). Należy zaznaczyć, że również w najmłodszych warstwach utrzymuje się mały odsetek ułamków ceramiki „tradycyjnej” (wykop II, poziom 2 – około 9%, wykop III, poziom 2 i 1 – około 3% i 8%).

Z załączonego zbiorczego zestawienia ilościowego i procentowego ceramiki (tab. 2) wynika, że we wszystkich wykopach znaczną przewagę mają ułamki naczyń z grupy B, przy niewielkiej liczbie fragmentów ceramiki „stołowej”. Łącznie frekwencja ułamków naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej wynosi 82,06%. Zbiór fragmentów naczyń „tradycyjnych” (A) nie przekracza 21% w poszczególnych wykopach, stanowiąc 16,61% ogółu analizowanego materiału. Jedynie w najstarszych warstwach osiąga on poziom do 75%. Ułamki naczyń wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej, z grup D, E, F, to tylko 1,33% całego zbioru i występują w najmłodszych warstwach. Powyższe zestawienie wskazuje, że jest to materiał ceramiczny typowy dla I, II i III etapu rozwoju późnośredniowiecznego garncarstwa według periodyzacji J. Kruppé¹⁹. Początki stosowania recept późnośredniowiecznych J. Kruppé datuje na okres drugiej połowy XIII w. do 20 lub 30 lat lub połowy XIV stulecia. Tu jednak ceramikę pochodzącą z najstarszych warstw datować należy na schyłek I etapu według J. Kruppé, czyli około 2 ćwierci XIV w. Także ramy czasowe II etapu należy dla materiału z Brześcia rozszerzyć. Natomiast III etap rozwoju późnośredniowiecznego garncarstwa w Brześciu głęboko wkracza w lata nowożytne i jest obserwowany do połowy XVII w., czyli czasów zniszczenia zamku przez Szwedów.

Po uzupełnieniu powyższych wniosków o uwagi z rozdziału poświęconego technologii i formom, spostrzeżenia dotyczące stratygrafii oraz dane historyczne, odnoszące się do funkcjonowania zamku²⁰, na przykładzie badanego materiału można wyróżnić następujące etapy rozwoju późnośredniowiecznego garncarstwa brzeskiego.

¹⁹ Kruppé, *Garncarstwo...*, cz. 1, s. 49 i n.; por. tenże, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce. Stan badań archeologicznych*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1989–1990, Seria archeologiczna, t. 36, s. 151–169.

²⁰ Por. przyp. 1.

Znacząca przewaga wyrobów wytwarzanych według wczesnośredniowiecznych recept, ale także spory udział naczyń „czarnych” – reprezentujących nową technologię – datują najstarsze warstwy na wzgórzu zamkowym na 2 ćwierci XIV w. Najprawdopodobniej z końcem tego stulecia (może od lat osiemdziesiątych²¹) na pierwsze miejsce wysuwają się naczynia wypalone w atmosferze redukcyjnej, przewyższające technologicznie i formalnie wyroby „tradycyjne”, aczkolwiek nie były one w swojej kategorii najlepiej wypalone. W okresie od XV w. po prawdopodobnie koniec pierwszej połowy XVI w. (5 i 4 poziom w II wykopie) „czarne” naczynia znacznie zyskują na popularności. Poprawia się jakość ich wypału, zmniejszeniu ulega ilość i wielkość granulacji dodawanego piasku (rys. 2–4), zwiększa się różnorodność form (w 4 poziomie II wykopu znaleziono ułamki dzbanów) i estetyka, niemniej naprawdę „luksusowych” naczyń z grupy C jest bardzo mało. Zmiany obserwowane są także w ceramice „tradycyjnej”. Masa ceramiczna jest schudzana przeważnie średnio- i gruboziarnistą domieszką, natomiast wśród wylewów garnków zaczyna dominować wylew z okapem, a wystąpił także okaz z wrębem i okapem. II połowa XVI stulecia (generalnie 5, 4 i 3 poziom III wykopu) i czasy pierwszej połowy XVII w. (najmłodsze warstwy obu wykopów przynoszą w materiale z zamku symptomy schyłku późnośredniowiecznych recept wyrobu naczyń. Ceramika wypalana w atmosferze redukcyjnej jest niedosiwiana. Technika taśmo-wo-ślizgowa i silne obtaczanie naczyń doprowadzone zostały do perfekcji. Asortyment wyrobów jest bogaty – od małych garnków przez pucharki, tygielki, misy, dzbany i garnki, a skończywszy na pokrywkach. Naczynia „tradycyjne” nie wychodzą poza uniwersalną formę garnka i trwają aż do końca funkcjonowania zamku. Kontynuacją tego typu ceramiki jest niewielka grupa wyrobów z najmłodszych warstw, wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej (D), ale technologicznie, poza temperaturą wypału, prezentuje ona jedynie wstępny etap rozwoju nowożytnego garncarstwa. W okresie tym bardzo sporadycznie zaczynają się pojawiać wyroby polewane i zdobione malaturą.

Mieszkańcy zamku, podobnie jak i inni obywatele miasta a także zakonnicy z klasztoru oo. Dominikanów, zapewne korzystali z wyrobów miejscowych pracowni garncarskich, które lokalizowały się (prawdopodobnie od XIV w.) m. in. na terenie Krakowskiego Przedmieścia²². Trudno określić liczbę warsztatów dla okresu od połowy XIV w. do połowy XVII stulecia.

²¹ J. Długosz, *Dzieła wszystkie*, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1867, t. 4, ks. X, s. 404–405, 409–410, 413.

²² Z. Kapica, *Prace wykopaliskowe na cmentarzysku Św. Duch z lat 1964–1969*, „Komunikaty Archeologiczne” 1972, t. 1, s. 158.

Pewnym jest, że w drugiej połowie XVI w. mieszkało w Brześciu pięciu garncarzy²³. Przypuszczenie o miejscowej metryce naczyń z badanego zbioru potwierdza charakter materiałów ceramiki naczyniowej, pochodzących z badań na terenie dawnego klasztoru oo. Dominikanów²⁴ i na Krakowskim Przedmieściu²⁵ (tab. 3). Wszystkie materiały (wraz z analizowanym) odznaczają się bardzo podobnym rozkładem procentowym poszczególnych grup ułamków oraz rytmem przemian technologiczno-formalnych. Powyższe wnioski zyskują także potwierdzenie po wstępnej analizie ułamków naczyń pochodzących z kolejnych sezonów badań na zamku²⁶.

Na zakończenie przytoczyć należy, że omawiany zbiór ceramiki z zamku w Brześciu Kujawskim mieści się w przedziale od około drugiej ćwierci XIV w. po połowę XVII stulecia i brak jest w nim materiałów o cechach typowych dla naczyń w wieku XIII.

STUDIUM PORÓWNAWCZE CERAMIKI KUJAWSKIEJ

WYNIKI PRAC NAD PÓŻNOŚREDNIOWIECZNĄ I NOWOŻYTĄ CERAMIKĄ NACZYNIOWĄ Z KUJAW

Niniejszy artykuł jest jedynie próbą zasygnalizowania tematu, który godny jest pełnego opracowania. Jak dotąd bowiem brak jest studium zbierającego dotychczasowe spostrzeżenia badaczy późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej²⁷. Wśród wielu zbadanych stanowisk na tym obszarze do grupy o najlepiej opracowanym materiale ceramicznym należą: Inowrocław, Kowal, Lubień Kujawski, Raciążek, Radziejów i Wyszo-

²³ Z. Guldón, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI w. i pierwszej połowie XVII w.*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 1963, t. 1, s. 70–71, tab. I.

²⁴ A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania zespołu poddominikańskiego w Brześciu Kujawskim*, *Archeologia Historica Polona*, t. 1, *Materiały z I Sesji Naukowej Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności*, Toruń, 21–22 listopada 1992 r., Toruń 1995, s. 137–139.

²⁵ L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Brześciu Kujawskim, gm. loco, woj. włocławskie, przeprowadzonych w 1991 roku*, maszynopis w archiwum WKZ we Włocławku.

²⁶ Por. przyp. 17.

²⁷ Problem zaznaczył L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. 1, Łódź 1990, s. 247–250; tenże, *Dwór obronny w Lubieniu Kujawskim. Badania terenowe 1984 roku*, [w:] T. Horbacz, L. Kajzer, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII w.*, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. 2, Łódź 1991, s. 133–136; tenże, *W sprawie...*, s. 477.

Tabela 3

Zbiorcze zestawienie ceramiki naczyniowej z Krakowskiego Przedmieścia
w Brześciu Kujawskim, woj. włocławskie

Grupa technologiczna						Razem (100%)
A	B	C	D	E	F	
—	289 96,67%	3 1,0%	4 1,33%	—	3 1,0%	299
	295 97,67%					

Tabela 4

Zbiorcze zestawienie ceramiki naczyniowej (w %) z wybranych stanowisk na Kujawach

Stanowisko	Grupa technologiczna				
	A	B, C	D	E	F
Inowrocław ^a , zaplecze klasztoru poł. XIII–poł. XV w.	4,4–12,7	95,6–87,3	—	—	—
Kłóbka, woj. włocławskie, dwór ok. 1500 r.–poł. XVII w.	4,7	40,0	44,8	10,5	—
Kowal, woj. włocławskie, zamek koniec XIV/początek XV–k. XVIII w.	5,3	35,1	45,7	13,9	—
Lubień Kujawski, woj. włocławskie, dwór poł. XIV w.–poł. XVII w.	18,6	21,0	54,4	4,4	1,6
Raciążek ^b woj. włocławskie, zamek XIV–XVIII w.	7,0–27,1	59,1–87,7	0,6–16,1	0,2–5,2	0,1–0,7
Radziejów, woj. włocławskie, zamek XIV/1 poł. XV–poł. XVII w.	9,1	75,6	11,2	2,6	1,5
Wyszogród, woj. bydgoskie, grodzisko koniec XI w.–ok. 1330 r.	91,5	8,5	—	—	—

^a W kolejnych fazach, ^b W poszczególnych wykopach.

gród²⁸. Podstawowe dane o stanowiskach zostały zebrane w tabeli (tab. 4)²⁹. Poniżej przedstawione będą najważniejsze zagadnienia rytmu przemian technologiczno-formalnych materiałów kujawskich. Są to³⁰: wprowadzenie nowego sposobu wypału i nowej jakościowo domieszki oraz zaawansowanie form naczyń w poszczególnych grupach technologicznych.

Ceramika wypalana w atmosferze redukcyjnej, jeśli przyjąć określenia J. Bednarczyka, najwcześniej pojawia się na Kujawach w Inowrocławiu w połowie XIII w., na terenie klasztoru oo. Franciszkanów. Jest to zjawisko odosobnione na terenie Kujaw i można mieć wątpliwości, czy zbiór z Inowrocławia nie jest datowany zbyt wcześnie. Przewaga tego typu naczyń w zastawie klasztornej nie wyklucza jednak możliwości, że w połowie XIII stulecia w kujawskiej stolicy księstwa Kazimierza I Konradowica naczynia „czarne” mogły stanowić tylko nieduży procent w ogólnej liczbie ceramiki³¹.

W okresie od schyłku XIII w. po lata trzydzieste XIV stulecia ceramika wypalana w atmosferze redukcyjnej występuje poza Inowrocławiem także w Wyszogrodzie i Raciążku. Początki tego typu wytwórczości wiążą się na dwóch ostatnich stanowiskach ze zdecydowanym przestawieniem warsztatów lub z napływem nowych garncarzy, którzy umieli produkować naczynia według lepszej technologii.

W tym wstępnym okresie nadal dominują naczynia wytwarzane zgodnie z receptami wczesnośredniowiecznymi (poza omówionym już, wcześnie datowanym, Inowrocławiem), ale także do ich technologii przenikają pewne nowinki. Odnosi się to do zastosowania domieszki piasku schudzającego i do zaopatrywania garnków w okap.

²⁸ Nie wymieniłam tutaj Kruszwicy, gdyż publikacja: W. Dzieduszycki, *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od II połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław 1982, obejmuje tylko ceramikę „tradycyjną”.

²⁹ Tabelę 3 i rozdział opracowano na podstawie: J. Bednarczyk, *Ceramika naczyniowa*, [w:] *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII w. do połowy XV w.*, red. A. Cofta-Broniewska, Poznań 1979, s. 56–116; T. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu w świetle badań 1981–1982 roku*, [w:] Horbacz, Kajzer, *Siedziby obronno-rezydencjonalne...*, s. 86–117; Kajzer, *Dwór obronny...*, s. 118–143; T. Horbacz, *Dwór na kopcu w Kłóbce, gm. Lubień Kujawski, woj. włocławskie*, [w:] Horbacz, Kajzer, *Siedziby obronno-rezydencjonalne...*, s. 146–159; Kajzer, *Zamek...*, s. 210–250; tenże, *W sprawie...*, s. 477 i n.; E. Wójcicka, *Ceramika średniowieczna i nowożytna z zamku w Raciążku*, [w:] *Archeologia i region. Wyniki badań Katedry Archeologii UŁ na terenie województwa włocławskiego w latach 1976–1981*, Włocławek 1982, s. 25–30; L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie w świetle badań terenowych 1987 roku*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1991, Folia archaeologica, z. 12, s. 150–152; L. Rahut, J. Rahutowa, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, „Wiadomości Archeologiczne” 1959, t. 26, s. 148–153.

³⁰ Kajzer, *Opracowanie...*, s. 202–203.

³¹ Kruppé, *Garncarstwo...*, cz. 1, s. 49, 53–57.

Od lat trzydziestych XIV w. (po niepokojach wojny polsko-krzyżackiej) do połowy XVI stulecia wyroby wypalane w atmosferze redukcyjnej zdecydowanie upowszechniają się na terenie Kujaw, wypierając naczynia „tradycyjne”, których asortyment zawęża się do formy uniwersalnego garnka. Jedynie w mniejszych ośrodkach miejskich czy dworach (Lubień Kujawski), aż do połowy XV w. przeważają wyroby z grupy technologicznej A. „Czarne” naczynia osiągają szczyt rozwoju tak w udoskonalaniu techniki produkcji (domieszka piasku jest używana w odpowiednich ilościach do rodzaju naczynia, ogólna tendencja do zmniejszania ilości i granulacji domieszki), jak też pod względem różnorodności proponowanych odbiorcom form. Obserwacje te świadczą o wysokich umiejętnościach garncarzy. Niestety, już w połowie XV w., kiedy na większości prezentowanych stanowisk przeważają dobrze wypalone naczynia z grupy technologicznej B i C, w Inowrocławiu obserwujemy schyłek późnośredniowiecznego garncarstwa, charakteryzujący się skracaniem czasu wypału wyrobów, czyli tzw. niedosiwaniem. Ze zjawiskiem tym spotykamy się w innych ośrodkach dopiero w drugiej połowie XVI w.

W okresie dominacji „czarnych” wyrobów przeżywa się jeszcze stara technologia wypalania naczyń w słabo zaawansowanej atmosferze utleniającej. Zanika ona pod koniec tego przedziału czasowego, ale nie na wszystkich stanowiskach. Dotyczy to ośrodków z powiatu kowalskiego: Kowala, Kłóbki i Lubienia Kujawskiego, gdzie w zamian pojawiają się wyroby wypalone w zaawansowanej atmosferze utleniającej.

Zdecydowane różnice w rozwoju późnośredniowiecznego i nowożytnego garncarstwa na terenie Kujaw są widoczne w drugiej połowie XVI w.

W południowo-wschodnich Kujawach Brzeskich (Kowal, Kłóbka, Lubień) w tym okresie znacznie zmniejsza się udział naczyń z grup technologicznych B i C na rzecz wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej. Początkowo te ostatnie nie odznaczały się najlepszą jakością (wielobarwne przełomy, duża ilość dodawanej domieszki), chociaż miały zróżnicowane formy i obejmowały różne typy naczyń. Moda na „czerwone” i „kremowe” wyroby wyraźnie wypiera stare naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej. Spory jest także procent ceramiki polewanej, która początkowo należała do zastawy stołowej, a nie kuchennej (talerze, misy). Proces ten, z połowy XVI i z XVII w., obserwowany jest również – jak to zauważyła D. Tamilla – na zamku w Bobrownikach w Ziemi Dobrzyńskiej³².

Inny nurt późnośredniowiecznego i nowożytnego garncarstwa na Kujawach można obserwować na stanowisku w Raciążku i Radziejowie. W północnej

³² D. Tamilla, *Studia nad ceramiką średniowieczną i nowożytną z zamku w Raciążku i Bobrownikach*, Łódź 1982, maszynopis w Katedrze Archeologii UŁ.

strefie omawianego obszaru, od końca XVI w. do początków XVIII stulecia (Raciążek), dominują naczynia wypalone w atmosferze redukcyjnej. Charakterystyczna jest dla stanowisk z tej strefy długotrwałość przeżywania się ceramiki „tradycyjnej”, która w Raciążku pojawia się jeszcze w pierwszej połowie XVII w. Wyroby grupy D – „czerwone” i „kremowe”, a także polewane – stanowią mały procent ogółu ułamków i chociaż pojawiają się w poziomach z XVI w., to do początków XVII stulecia nie osiągnęły pułapu naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej.

Podsumowując powyższą krótką charakterystykę rytmu przemian w rozwoju późnośredniowiecznego i nowożytnego garncarstwa naczyniowego na Kujawach, należy stwierdzić, że jego obraz odbiega od ram chronologicznych zaproponowanych przez J. Kruppégo³³ i wykazuje w schyłkowej fazie wyraźną lokalną dwoistość dróg rozwojowych. Kwestię przyczyn takiej dwutorowości, stanowiącej podstawy do określenia jej jako swego rodzaju specyfiki, pozostawiam do nakreślenia przyszłym autorom opracowań tego interesującego tematu, który tutaj jedynie strąlam się zasygnalizować, bowiem głównym przedmiotem niniejszego artykułu jest omówienie materiału naczyniowego z zamku w Brześciu Kujawskim.

CERAMIKA Z BRZEŚCIA KUJAWSKIEGO NA TLE SPECYFIKI PÓŻNOŚREDNIOWIECZNEJ I NOWOŻYTNEJ CERAMIKI KUJAWSKIEJ

Na podstawie przedstawionych uprzednio wniosków można powiedzieć, że materiał ceramiczny z zamku w Brześciu Kujawskim nawiązuje bezpośrednio do przemian w rozwoju późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń z Raciążka i Radziejowa³⁴, a więc stanowisk z Kujaw Inowrocławskich i północnej strefy Kujaw Brzeskich. Analizowany w tej pracy zbiór odznacza się stałym niskim procentem występowania ułamków naczyń „tradycyjnych” aż w głąb czasów nowożytnych. Grupę technologiczną A charakteryzuje średnioziarnista domieszka piasku schudzającego i nieznaczna ilość dodawanego tłucznia oraz częste wyposażanie naczyń (garnków) w wylew z okapem. Także do połowy XVII w., a więc do czasów opuszczenia zamku, dominują w Brześciu naczynia wypalone w atmosferze redukcyjnej, głównie „kuchenne” – podobnie jak w Raciążku i Radziejowie, chociaż na obu tych stanowiskach wyroby „stołowe” mają większy udział w całości zbioru. Tak jak w wyżej wymienionych zamkach, również w materiale z Brześcia można zauważyć w połowie XVI w. początki procesu niedosiwiania naczyń z grupy technologicznej B.

³³ Kruppé, *Garncarstwo...*, cz. 1, s. 49.

³⁴ Por. przyp. 29.

Niski procent wyrobów o zaawansowanej technice wypału utleniającego, które bardzo późno pojawiają się w ceramice brzeskiej, także przypomina sytuację z Raciążką i Radziejową, natomiast jakość naczyń z grupy D bezpośrednio nawiązuje do materiału ceramicznego z Kłóbki.

W zakresie form i zdobnictwa zbiór z zamku w Brześciu ma analogie do większości materiałów ze stanowisk kujawskich.

Dla wyróżnionych form garnków z grupy technologicznej A i B, odniesienia są przede wszystkim w zbiorach z Inowrocławia (A – forma 1, 3; B – forma 1, 3), Raciążką i Lubienia (B – forma 1). Również w materiale z Inowrocławia oraz Raciążką i Kłóbki należy szukać powinowactw wylewów zaopatrzonych we wręb i okap (grupy A i B), bez wrębu z okapem oraz wrębu i okapu (grupy A, B i D, F – ostatni rodzaj wylewów – tylko do Kłóbki). Jeżeli chodzi o dzbany, to najpełniejszy zestaw form ich wylewów znajduje odbicie w dzbanach z Inowrocławia oraz Raciążką. Misy, których krawędzie zaopatrzono w rodzaj płaskiej listwy lub tylko pogrubiono, a wylewy wychylają się na zewnątrz, także mają analogie w powyższych zbiorach. Pokrywki, zarówno stożkowate jak i dzwonowate, mają odpowiedniki prawie we wszystkich materiałach kujawskich. Podobnie taśmowate, asymetryczne ucha. Także wszystkie rodzaje zdobienia były stosowane w pozostałych ośrodkach kujawskich.

W badanym zbiorze wystąpiły trzy fragmenty naczyń z ornamentem literowym (tzw. ceramika husycka). Dane technologiczne i stratygrafia (ułamki pochodzą z 2 warstwy wykopu II – jeden fragment i z 2 warstwy wykopu III – dwa fragmenty) wskazują, że naczynia, z których pochodzą, powstały w miejscowych pracowniach w czasach nowożytnych. Zagadnienie odnajdywania tego typu ułamków ceramiki było już kilkakrotnie poruszane w publikacjach archeologicznych³⁵. Jak dotąd problem zaistnienia na Kujawach naczyń z napisami wiązany jest z wpływami ideologii husyckiej³⁶, a także ze „złotym okresem” reformacji na tym obszarze, który trwał przez drugą połowę XVI w.³⁷

³⁵ T. Horbacz, A. Mikołajczyk, L. Wojda, *Ceramika husycka z Włocławka*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1980, ser. C, s. 25–50; L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku z lat 1976–1980*, „Ziemia Kujawska” 1985, t. 7, s. 179–200; L. Kajzer, *Przyczynki do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw*, KHKM, 1988, R. XXXVI, z. 4, s. 651–663; tenże, *Zur Problematik der sog. Hussitenkeramik in Polen*, w druku; por. także W. Świętosławski, *Szesnastowieczne naczynie z napisem łacińskim i datą roczną z Szestna, woj. olsztyńskie. Przyczynek do szerzenia się luteranizmu w Prusach Książęcych*, KHKM 1987, R. XXXV, z. 4, s. 685–694.

³⁶ J. Maček, *Husyci na Pomorzu i w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 38–41 i n.; R. Heck, E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1953; E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Warszawa 1959, s. 396–410 i n.

³⁷ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach w XVI w.*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 1966, t. 3, s. 55–89; por. też W. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, Warszawa 1903.

Reasumując, zbiór z zamku brzeskiego jest typowy dla omawianej strefy oraz charakterystyczny dla późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Omawiany materiał ceramiczny datowany jest na okres od około drugiej ćwierci XIV w. do połowy XVII stulecia. Należy podkreślić, że w ceramice z zamku w Brześciu Kujawskim nie stwierdzono okazów o cechach wyraźnie wczesnośredniowiecznych, których obecność mogłaby wskazywać na wcześniejsze użytkowanie obiektu.

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Elżbieta Kapusta

VESSEL CERAMICS FROM BRZEŚĆ KUJAWSKI CASTLE, VOIV. WŁOCŁAWEK
ON THE BACKGROUND OF THE LATE MEDIAEVAL
AND MODERN CERAMICS IN KUJAWY

Although the archaeological and architectonic works were carried out in Brześć Kujawski castle from 1989–1992, vessel ceramics from the first season of excavations (2174 fragments) only is the subject of this article.

Changes in the picture of the late mediaeval and early modern vessel pottery articles is shown by Brześć assemblage which was the subject of technological and formal analysis. The basis of the assemblage are sherds fired in the reduced atmosphere (82,06%). Elements characteristic to the end of early mediaeval period outlive there (16,61%). Fragments of vessels fired in advanced oxidizing atmosphere, glazed vessels and the ones covered by painting or slip are the trace part (1,33%). The rhythm of changes of technological group corresponds directly with assemblages from Raciążek and Radziejów castles and specifies the northern zone of the late mediaeval and modern Kujawy ceramics. The formal feature of the collection from Brześć, makes it close to the various assemblages from Kujawy, particularly to the one from Franciscan cloister in Inowrocław.

During the excavation in 1989, 3 fragments of the so-called hussitic sherds were found. They are dated (by stratification) to the second half of the 16th century and have a local provenance. They have their counterparts to other kind of these finds known from Kujawy region.

The collection from Brześć Kujawski dated back from half of the 14th century to the half of the 17th century (which limits the time of the foundation of the castle structure and its abandonment after the Swedish invasion).

Translated by P. Wesołek